

การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าว:กรณีศึกษา
การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน

Changing of Rice Culture :A Case Study of Self –sufficiency on
Rice genetic resources of Esan Farmer

นางนันทา กันตริ

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงวัฒนธรรม
ประจำปีงบประมาณ 2548

บทคัดย่อ

ภาคอีสานแต่เดิมนั้น การผลิตของชาวนาอีสานยังคงมุ่งที่การผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน การทำนาของชาวนาอีสานแต่เดิมนั้นการปลูกข้าวเพื่อกินเอง มีการปลูกข้าวที่หลากหลายพันธุ์ตามลักษณะพื้นที่ การใช้ปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ พันธุ์ข้าว ที่ดิน แรงงาน ยังคงอยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะในเรื่องเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกนั้นชาวนาอีสานทุกครัวเรือนจะต้องคัดพันธุ์ข้าวปลูก คือเลือกคัดรวงข้าวที่มีลักษณะดีตามสายพันธุ์เดิมไว้ และเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้ให้เพียงพอสำหรับฤดูกาลปลูกในปีถัดไป

ชาวนาในแต่ละพื้นที่ได้คัดเลือกและพัฒนาสายพันธุ์ข้าวให้มีความหลากหลาย เหมาะกับพื้นที่และวิถีการผลิตของชุมชน ลักษณะของเทคโนโลยีการเกษตรในเวลานั้น ยังคงเป็นอิสระจากการส่งเสริมและพัฒนาการเกษตร เป็นเทคโนโลยีการเกษตรแบบดั้งเดิมที่อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานการผลิตที่สำคัญ

จนเมื่อเข้าสู่ช่วงของการพัฒนาการเกษตรสมัยใหม่นับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ได้เปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวนาอีสานให้เข้าสู่การทำเกษตรสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเรื่องเทคโนโลยีการเกษตรของชาวนาคือ การเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ในภาคอีสานการเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์ข้าวพบว่า การทำนาของชาวนาอีสานในปัจจุบันเน้นที่การปลูกข้าวเพียงไม่กี่สายพันธุ์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าวพันธุ์ส่งเสริมของหน่วยงานราชการ

ภายใต้การรุกรานของวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ การพึ่งพิงอยู่กับเทคโนโลยี และระบบการตลาดของชาวนา ได้ส่งผลกระทบต่อระบบความรู้ในเรื่องพันธุกรรมข้าวของชาวนา การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวัฒนธรรมข้าว ในประเด็นของการใช้พันธุกรรมข้าวมีนัยยะที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะพันธุ์ข้าวนั้นถือได้ว่าเป็นหัวใจการผลิตของชาวนา และชาวนาเคยมีความรู้อยู่อย่างหลากหลายในการจัดการเรื่องพันธุ์ข้าว การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาลักษณะของการพึ่งตนเองในด้านพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน 2) ศึกษาเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองด้านพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน 3) ศึกษาศักยภาพในการพึ่งตนเองของชาวนาอีสานในเรื่องพันธุกรรมข้าว ทำการศึกษาใน 2 ชุมชนคือ ชุมชนบ้านบ้านภูกาสิงห์ ตำบลภูกาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย และบ้านโจด ตำบลนาเมือง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

การศึกษาพบว่าในระบบการผลิตของชุมชนชาวนาฮีसानแต่เดิมมุ่งเพื่อการบริโภคในครัวเรือนโดยปัจจัยการผลิตที่สำคัญ อาทิ เมล็ดพันธุ์ข้าว ที่ดิน แรงงาน อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง มีการเก็บพันธุ์คัดพันธุ์ข้าวเพื่อรักษาลักษณะที่ตรงตามสายพันธุ์ไว้ปลูกในฤดูต่อไป การเลือกใช้พันธุ์ข้าวชาวนาเลือกให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาเป็นสำคัญ ในระบบเกษตรแบบดั้งเดิมจึงนับได้ว่าการผลิตของชาวนาอยู่บนฐานของการพึ่งตนเอง การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในด้านแรงงานของคนในชุมชนยังทำให้วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง

ชาวนามีการสั่งสมความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้อย่างหลากหลาย ดังที่พบในตำราสูตรขวัญข้าวตำราต่างๆ พบกล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจำนวนหลายสายพันธุ์ และจนถึงปัจจุบันการปลูกข้าวพื้นบ้านก็ยังคงมีอยู่ในหลายพื้นที่ของภาคอีสานขณะที่ในบางพื้นที่พันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้สูญหายไปจากชุมชน และมีหลายชุมชนที่กำลังฟื้นฟูการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านขึ้นอีกครั้ง

การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่เกิดจากปัจจัยหลายประการ เงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้การปลูกข้าวหอมมะลิเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในภาคอีสานเกิดจากนโยบายการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้เมื่อกว่า 20 ปีที่ผ่านมา โครงการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวภายใต้แผนงานของโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ที่ดำเนินการในระยะนั้นมีบทบาทมากต่อการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนา ซึ่งพบว่าประสบผลสำเร็จในแง่ที่สามารถเปลี่ยนแปลงการทำนาของชาวนาให้หันมาปลูกข้าวหอมมะลิกันอย่างแพร่หลาย

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องของพันธุ์ข้าวของชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่พบว่าชาวนาได้ละทิ้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ลดความสำคัญของการเก็บรักษาพันธุ์ข้าว การรักษาคุณภาพของพันธุ์ข้าวลงไป การสูญหายไปของข้าวพันธุ์พื้นบ้านเกิดขึ้นพร้อมกับการส่งเสริมการทำเกษตรแผนใหม่ที่เน้นปลูกข้าวเพียง 1-2 พันธุ์ โดยเฉพาะในภาคอีสานที่พบว่าส่วนใหญ่ชาวนาปลูกข้าวมะลิ 105 และข้าว กข 6 ซึ่งเป็นข้าวที่มีฐานพันธุกรรมเดียวกัน

การศึกษาในชุมชนบ้านกู่กาสิงห์ การปลูกข้าวในระบบเกษตรสมัยใหม่ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยและสารเคมีในปริมาณที่เพิ่มขึ้น อยู่ในภาวะมีหนี้สิน และที่สำคัญคือการทำนาไม่มีการเก็บคัดพันธุ์ข้าวดังแต่ก่อน หรือในรายที่เก็บพันธุ์ข้าวก็ไม่ได้ทำพิธีพิถันดังแต่ก่อน ทำให้คุณภาพข้าวต่ำลง และชาวนาต้องซื้อพันธุ์ข้าวปลูกแทนการเก็บพันธุ์ข้าว การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาขึ้นอยู่กับพ่อค้าเป็นผู้กำหนดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวมิใช่กำหนดโดยชาวนาเอง ความสามารถในการพึ่งตนเองของชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ได้ลดถอยลงมาก

การพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน จากการศึกษาในชุมชนบ้านโจด ชาวนามีการปลูกข้าวพื้นบ้านหลายสายพันธุ์ มีการเก็บรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้ในแต่ละครัวเรือน และการหาที่ทางให้กับข้าวพื้นบ้านเพื่อสร้างมูลค่าในเชิงเศรษฐกิจโดยผ่านกิจกรรมการแปรรูปข้าวพื้นบ้าน ได้ทำให้ข้าวพื้นบ้านมีโอกาสมากขึ้นในเชิงเศรษฐกิจระดับชุมชน

การที่ชาวนามีการเก็บรักษา และคัดพันธุ์พันธุ์ข้าวไว้เองเพื่อรักษาคุณภาพของสายพันธุ์ปลูกข้าวหลากหลายพันธุ์มากขึ้นโดยเน้นข้าวพื้นบ้านที่เหมาะสมกับพื้นที่และระบบการผลิต มีการนำความรู้เดิมมาปรับใช้เพื่อรักษาระบบการผลิตแบบพึ่งตนเองให้ดำรงอยู่ได้ การฟื้นฟูความรู้เกี่ยวกับข้าวพื้นบ้านขึ้นในชุมชน การปรับระบบการผลิตเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน รวมทั้งการเปิดพื้นที่เศรษฐกิจชุมชนให้กับข้าวพื้นบ้าน เหล่านี้ถือเป็นเงื่อนไขที่จะสนับสนุนการพึ่งตนเองและความเป็นอิสระของชาวนา

ส่วนเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองของชาวนาประกอบขึ้นด้วยหลายปัจจัย นับตั้งแต่ การส่งเสริมการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของหน่วยงานด้านการเกษตรภาครัฐ เป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาจากการปลูกหลายสายพันธุ์มาปลูกข้าวหนึ่งหรือสองพันธุ์เท่านั้น ภาวะการขยายตัวของการตลาดค้าข้าวหอมมะลิก็เป็นเงื่อนไขสำคัญ ดังที่พบว่าปัจจุบันการส่งออกข้าวหอมมะลิมิปริมาณเพิ่มขึ้น ข้าวหอมมะลิมีราคาสูงขึ้น ชาวนาการเน้นปลูกข้าวตามที่ตลาดต้องการมากกว่าจะเป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน การอยู่ในระบบเกษตรสมัยใหม่มาเป็นเวลานานทำให้ชาวนาสูญเสียการพัฒนาความรู้ที่อยู่บนฐานของการพึ่งตนเองแต่ต้องการศักยภาพการทำนาที่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีจากภายนอก ทำให้ชาวนาไม่มีความมั่นใจที่จะปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของตน จึงยังคงทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ต่อไป เพราะยังมั่นใจว่าข้าวหอมมะลียังคงขายได้ราคาดี ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศนาที่ผ่านการทำนาแบบใช้สารเคมีมานานทำให้การปลูกข้าวพื้นบ้านทำได้ยากยิ่งขึ้น เพราะข้าวพันธุ์พื้นบ้านไม่ตอบสนองต่อระบบการผลิตแบบเกษตรเคมี

การส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อส่งออกของหน่วยงานภาครัฐที่ดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน โครงการยังไม่สามารถยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิและเพิ่มผลผลิตตามเป้าที่คาดหวังไว้แต่อย่างใด แต่การที่หน่วยงานภาครัฐได้พยายามพัฒนาให้เขตทุ่งกุลาร้องไห้เป็นเขตปลูกข้าวหอมมะลิคุณภาพดีเพื่อการส่งออกตามแนวทางเกษตรสมัยใหม่ พบว่ากลับส่งผลกระทบต่อนานามากขึ้น ทั้งในด้านต้นทุนการผลิตและคุณภาพของข้าวหอมมะลิ ภายใต้เกษตรสมัยใหม่การรักษา

คุณภาพของเมล็ดพันธุ์ข้าวชาวนามีได้เกรดครบเช่นดังแต่ก่อน และมีแนวโน้มที่จะหันไปซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกกันมากขึ้น จึงเป็นการเสื่อมถอยของระบบการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาลง และทำให้การพยายามที่จะยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิของหน่วยงานภาครัฐทำได้ยากยิ่งขึ้น

การฟื้นฟูความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวตามแนวทางข้าวพื้นบ้าน และการส่งเสริมการทำนาตามแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืนเพื่อลดต้นทุนการทำนา และรักษาระบบนิเวศแปลงนา น่าจะเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่จะสามารถช่วยยกระดับคุณภาพการผลิตข้าวหอมมะลิให้มีคุณภาพดีขึ้น และสามารถสนับสนุนการพึ่งตนเองของชาวนาได้อีกทางหนึ่ง